

Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba Osmanlijsko-turske vladavine

Avdo Sućeska

Osvajajući naše zemlje u toku XIV i XV stoljeća, Osmanlije su postepeno likvidirali i posljednje elemente domaće državnosti u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, dok su znatno suzili teritorij na kome su postojali elementi hrvatske državnosti u Dalmaciji i Sloveniji. Time su bili pomjereni centri kasnijeg okupljanja pojedinih naših naroda, kao i žarišta borbe za državnost koja će se početi da oblikuje u XIX stoljeću. Razbijajući i uništavajući feudalne države jugoslavenskih naroda, Osmanlije su u osvojenim oblastima uspostavili svoj klasični feudalni sistem i zaveli upravno-teritorijalnu podjelu prema svom državnom rezonu, ne vodeći mnogo računa o ranijem geo-političkom stanju u kakvom su zatekli osvojene oblasti.¹

Posmatrano sa stanovišta njegove feudalne, vojne i upravne organizacije, Osmansko Carstvo je bilo centralistički izgrađena država. Ipak taj centralizam nije bio tako kruto postavljen da bi onemogućavao izvjesne specifičnosti u položaju i razvoju određenih naroda, oblasti i

¹ O tome opširnije u odgovarajućim poglavljima u djelu *Istorija naroda Jugoslavije*, knjiga II, Prosveta Beograd, Beograd 1960.

provincija. Stoga se može slobodno reći, gotovo da nije bilo oblasti u toj državi za koju nisu važile određene specifičnosti, koje će kasnije, u fazi slabljenja i raspadanja klasičnog osmanskog sistema, odigrati značajnu ulogu u oblikovanju određenih pojava u društvenom i političkom životu naroda u pojedinim provincijama na putu njihovog kretanja ka većoj ili manjoj autonomiji. U tim okvirima će se ponegdje pojaviti nacionalno oslobodilački pokreti, koji će se kretati pravcem razbijanja okova osmanskog feudalizma, zbacivanja osmanskog gospodstva i postavljanja temelja slobodnom i samostalnom državnom životu. U tom pogledu, najkarakterističnije primjere kod nas predstavljaju borba Crnogoraca i Srba za stvaranje svojih država u XIX stoljeću.

Crna Gora je već od početka osmanske vlasti imala izrazito autonoman položaj. Poslije neuspjeha Osmanlija da u njoj zavedu svoj klasični timarski sistem, oni su 1514. godine Crnogorcima nametnuli plaćanje jedinstvenog poreza u godišnjem paušalnom iznosu, čije su ubiranje povjerili domaćim knezovima, a Crnu Goru (staru Crnu Goru) zapisali kao jedinstven posjed u statusu sandžak-begovog, a kasnije carskog hasa, na čijem se čelu od početka XVII stoljeća nalazio domaći vojvoda kao spona između Crnogoraca i sultana.² Pri takvom stanju odnosa, neposredna vlast Osmanlija u Crnoj Gori se, takoreći, nije nikada snažno osjećala, što je omogućilo Crnogorcima da se ponašaju kao slobodni ljudi, da sami sobom upravljaju, te da u vrijeme opšteg slabljenja osmanske države u XVII, a naročito u XVIII stoljeću, pod vodstvom cetinjskih vladika iz kuće Petrovića, povedu borbu protiv svih vidova ispoljavanja osmanskog gospodstva u Crnoj Gori, iz koje će borbe na kraju, u osobenim unutrašnjim i spoljnjim okolnostima, nastati crnogorska država na koncu XVIII i početkom XIX stoljeća.³

Uništenjem ostatka srpske feudalne države u vidu despotovine 1459. godine, čiji se centar nalazio u Smederevu, Osmanlije su praktično razorili sve elemente ranije srpske državnosti, ali su u osvojenim srpskim oblastima, naročito na području smederevskog sandžaka, odnosno bu-

² Opširnije o tome vidi **Đurđev, Branislav**: Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, Sarajevo, 1953; **Sućeska, Avdo**: Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka. (Običajno pravo i samouprave na balkanu i susjednim zemljama, Posebna izdanja Balkanološkog instituta, knj. 1) SANU, Beograd, 1974, str. 261–262.

³ Vidi **Branko Pavićević**: Stvaranje crnogorske države, Beograd, 1955.

dućeg beogradskog pašaluka, ostavili prostor u postojanju i djelovanju nekih starih srpskih ustanova, koje će kasnije odigrati značajnu ulogu u političkom životu Srba. To su bile ustanove knezova čijim će djelovanjem u okvirima beogradskog pašaluka, kao centralne oblasti okupljanja srpskog naroda i budućeg žarišta srpske državnosti XIX stoljeća, nastati i razviti se tzv. knežinska autonomija, u okviru koje će se vršiti politizacija srpskog naroda i njegovo spremanje da, u svojim ustancima, zbaciti tursko gospodstvo i stvori proces nastajanja srpske buržoaske države.⁴ U toj politizaciji značajnu ulogu odigrala je srpska pravoslavna crkva, koja je naročito u periodu postojanja autonomne pečke patrijaršije (1557–1766), uživala široku slobodu djelovanja među svim Srbima nastanjenim u jugoslovenskim zemljama u sastavu Osmanskog Carstva. Stvorena u doba Nemanjića, čiju će državnu tradiciju čuvati i početi da je snažno njeguje u stoljećima koja su nagovještala silaženje Osmanskog Carstva sa istorijske pozornice, srpska pravoslavna crkva je povezivala u jednu duhovnu cjelinu sve Srbe i, na taj način, uticala na široku politizaciju srpskog naroda na daleko širim prostorima od granica beogradskog pašaluka. Kao takva, ona je udarila snažan pečat kasnijem nacionalnom buđenju srpskog naroda u cjelini, a u nekim južnoslovenskim zemljama imala je i ulogu stožera političkog okupljanja Srba.⁵

Izuzetno značajnim specifičnostima u odnosu na ostale južnoslovenske zemlje karakteriše se položaj i razvoj Bosne pod osmansko-turskom vlašću. Osvajanjem Bosne, Osmanlije su uništili, također, feudalnu bosansku državu i uspostavili svoj društveno-politički sistem u zauzetim oblastima Bosne i Hercegovine. Poslije kraćeg prelaznog perioda,⁶ Osmanlije su počeli da pojedine dijelove osvojenih oblasti zaokružuju u posebne vojno-upravne oblasti sandžake. Prvo je osnovan bosanski sandžak (1463), zatim hercegovački (1470), zvornički između (1478 i 1483)

⁴ O tome vidi **Đurđev B.**: O knezovima pod turskom upravom, Istor. časopis SANU I/1–2, Beograd, 1948; **Guzina, Ružica**: Knežina i postanak srpske buržoaske države, Kultura, Beograd, 1955; **Đorđević, Miroslav**: Pitanje samouprave Srbije 1791–1830. (prilog izučavanju stvaranja srpske buržoaske države), Beograd, 1972.

⁵ O tome opširnije vidi **Đurđev, B.**: Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda, Svjetlost, Sarajevo, 1964; **Mirković Mirko**: Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću (1459–1766), Beograd, 1965; **Skarić, Vladislav**: Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku, Sarajevo, 1928; **Skarić, V.**: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo, 1937, naročito str. 201–290.

⁶ O tome vidi **Šabanović, Hazim**: Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, str. 35–43 i 48–49.

itd. Svi ti sandžaci na početku su bili zasebna vojno-upravna područja u sastavu jedinstveno organizovanog evropskog dijela osmanske države, zaokruženog u jednu vojno-upravnu oblast pod nazivom humelijski beglerbegluk (ajalet, pašaluk), da bi kasnije neki od njih bili pripojeni budimskom beglerbegluku. To stanje je potrajalo sve do osnivanja posebnog bosanskog beglerbegluka, odnosno pašaluka 1580. godine, u čiji su sastav tada ušle sve zemlje iz nekadašnje bosanske feudalne države, zatim dijelovi Dalmacije i Slavonije koji su osvojili Osmanlije. Tada su se u okviru bosanskog pašaluka nalazili sljedeći sandžaci: bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, krčko-lički, bihački, požeški, cernički, ili Začasna ili Pakrac, a granice su mu bile na Dravi na sjeveru, na Jadranskom moru (izuzev nekih dalmatinskih gradova) na jugu, na Drini na istoku, na Ibru na jugoistoku i duboko u Lici na zapadu.⁷ Te granice su na sjeveru, zapadu i jugu znatno pomjerene poslije tzv. velikog rata (1683–1699). Karlovačkim mirom (1699. godine), one su markirane na sjeveru rijekom Savom, na zapadu rijekom Unom, na jugu gotovo današnjom granicom Bosne i Dalmacije, a na istoku granicom nekadašnjeg novopazarskog sandžaka, koji se sve do pred okupaciju 1878. godine nalazio u sastavu bosanskog pašaluka.⁸ Te granice, uz izvjesna manja pomjeranja, te odvajanjem novopazarskog sandžaka, ostale su nepromijenjene sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, a ova ih je zadržala u zatečenom stanju sve do kraja Prvog svjetskog rata. Tada je Bosna i Hercegovina, kao i ostale jugoslovenske zemlje, posmatrano sa stanovišta njene cjeline, izuzev osobene podjele na oblasti po Vidovdanskom ustavu,⁹ bila razbijena da bi dobila današnje granice tek stvaranjem federalne Bosne i Hercegovine, koje se uglavnom podudaraju sa istorijskim granicama Bosne i Hercegovine uspostavljenim Karlovačkim mirom.

Kada je riječ o elementima posebnosti Bosne u Osmanskom Carstvu, o kojima će u ovom referatu biti riječ, mislimo da su one nastale i da su se trajnije ustalile u granicama bosanskog pašaluka uspostavljenim Karlovačkim mirom. Te posebnosti nastaju već od prvih decenija

⁷ Isto, istorijsko-geografska karta između str. 228–229.

⁸ Upor. Kovačević, Ešref: Granice bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira, Sarajevo, 1973, Šabanović, n. d., str. 232–234.

⁹ Upor. Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921, četvrto izdanje, Beograd, 1926, str. 54, član 135, stav 3.

osmanske vlasti u osvojenim područjima Bosne i Hercegovine i snažno se oblikuju u vrijeme najvećeg uspona Carstva koncem XVI stoljeća. Osmanlije su, istina, i u Bosni uspostavljali svoje klasične ustanove, ali njihova fizionomija je vremenom dobivala svoje modifikacije. One su došle do izražaja u svim vidovima ispoljavanja osmanskog klasičnog sistema: u spahijskoj i janjičarskoj organizaciji, u položaju seljaštva, kao i u vojno-upravnoj organizaciji bosanskohercegovačkog područja, što je sve skupa davalo pečat specifičnom društveno-političkom stanju Bosne u Osmanskom Carstvu.

Spahijska organizacija u Bosni se oblikovala u znaku uključivanja u njene redove domaćih ljudi, bivših sitnih i srednjih feudalaca i potomaka krupnih feudalaca, koji su postepeno prelazili na islam. Jedan broj njihovih posjeda (timara i zijameta) vodi porijeklo od njihovih starih plemenskih baština, a jedan broj spahija uživao je čifluke na svojim timarima i zijametima ili, još češće, na sličnim posjedima drugih spahija. Da bi učvrstila domaću feudalnu klasu, kao jedan od svojih osnovnih oslonaca u Bosni, Porta je vrlo rano zakonom odredila da se timari i zijameti u Bosni mogu davati samo domaćim ljudima.¹⁰ Sa istim ciljem, bosanskim spahijama je koncem XVII stoljeća (tačnije 1694. godine) bilo priznato pravo da svoje timare i zijamete nasljeđuju po sistemu odžakluka, tj. priznato im je pravo da te posjede nasljeđuju isključivo muški potomci njihovih porodica – odžaka (odžakluk-timari).¹¹ Ovi, kao i neki drugi momenti pomogli su izuzetnom učvršćenju položaja domaćeg muslimanskog plemstva u Bosni i uticali da ono, na prvom mjestu njegovi viši slojevi iz kojih su regrutovani vojno-upravni funkcioneri u provinciji (sandžak-bezi, alajbezi, muteselimi, vojvode, subaše, kapetani i ajani), odigra značajnu ulogu u političkom životu zemlje kroz nekoliko stoljeća osmanske vlasti. U tom smislu, gornji slojevi tog dijela bosanskog stanovništva imali su zadugo ulogu političkog naroda u feudalnom smislu riječi.

¹⁰ **Kanuni i kanunname** (za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak), izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu, Sarajevo, 1957, str. 21, 22, 26.

¹¹ Opširnije o tome **Sučeska, A.**: Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosni i Hercegovini, Godišnjak društva istoričara BiH, XIX, Sarajevo, 1973, str. 31–43; **Fillipović, Nedim**: Odžakluk-timari u BiH, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), V, Sarajevo, 1955, str. 251–274.

Janjičarska organizacija u Bosni imala je, također, poseban uticaj. Prije svega, značajnu ulogu u njenom uticaju na formiranje bosanskog muslimanskog društva odigrala je činjenica da je onim stanovnicima Bosne koji su primili islam bila data povlastica da šalju svoje sinove u sultanski dvorski podmladak (adžani oĝlan) po sistemu janjičarske regrutacije (devširme).¹² Školovanjem u Carigradu, jedan broj tih mladića uspeo se do vrhova osmanske društvene i vojno-birokratske ljestvice. Znatno broj takvih pojedinaca (npr., iz roda Sokolovića) zauzimao je visoke vojno-upravne položaje u sandžacima, koji će kasnije ući u sastav bosanskog pašaluka, a prvi paša tog pašaluka, kao što je poznato, bio je jedan od najistaknutijih članova roda Sokolovića – Ferhad-paša Sokolović. Putem ustanove adžami oĝlan, jedan broj Bosanaca se formirao u okviru duhovnog muslimanskog reda (ulema), iz kojeg je ponikao veći broj istaknutih muslimanskih pravnika (kadija, muftija), profesora (muderisa), tumača Kur’ana i hadisa (vaiza), kao i vrlo uglednih pjesnika i islamskih filozofa. Većina od njih nije zaboravljala svoj kraj već je podizanjem muslimanskih sakralnih i komunalnih objekata u mjestima iz kojih su poticali kao i neposrednim službovanjem u krajevima Bosne, vršila snažan uticaj na učvršćenje orijentalno-muslimanske kulture i civilizacije u Bosni.¹³

Što se tiče samih janjičara kao vojnika, oni se rano javljaju u pojedinim gradovima Bosne u sastavu mjesnih gradskih posada pod nazivom verli kulu.¹⁴ Na početku su oni, kao i njihovi staleški drugovi u ostalim provincijama Carstva, bili izolovani od stalnog gradskog stanovništva, ali će kasnije, tokom XVII i XVIII stoljeća, prodirati u gradsku privredu (zanatstvo i trgovinu) i igrati značajnu ulogu u političkom životu bosanskohercegovačkih gradova, te vršiti snažan uticaj na politizaciju muslimanskog seljačkog stanovništva, u čije redove se postepeno svrstalo gotovo svo gradsko muslimansko stanovništvo, a i muslimansko

¹² Vidi o tome više **Bašagić, Safvet-beg**: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900, str. 19; **Uzunčarsili I. H.**: Osmanli Devleti tekkilatından Kapukulu ocakları; I, Ankara, 1943, str. 106, 108; **Kovačević, Ešref**: Jedan dokument o devširmi, POF, XXII–XXIII / 1972–73, Sarajevo, 1976, str. 203–209.

¹³ Upor. **Šabanović, H.**: Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Svjetlost, Sarajevo, 1973.

¹⁴ **Šabanović, H.**: Vojno uređenje Bosne od 1463. god. do kraja XVI stoljeća, Godišnjak društva historičara BiH, XI/1960, Sarajevo, 1961.

stanovništvo sela nastojalo se da se, iz određenih razloga, janjičarizira (da postanu tzv. baše), kako bi se oslobodilo od teških državnih nameta.¹⁵

Gradovi u Bosni su većinom nastali poslije njenog osvajanja od Osmanlija u XV i XVI stoljeću. Podizani su ponegdje na mjestu ranijih trgova i podgrađa, oko rudarskih naselja, a veći broj je sasvim nanovo podignut na prometnim mjestima u unutrašnjosti i na graničnim prelazima, odnosno kao odbrambena uporišta na mjestima opasnim za javni promet i saobraćaj. U početku u gradovima je pretežno bilo hrišćansko stanovništvo. Tokom vremena rapidno je rastao broj muslimana u gradovima, u čije su se redove svrstavali ogromnom većinom domaći ljudi iz grada i još više sa sela koji su u međuvremenu primili islam. Taj proces bio je podstaknut činjenicom što je gradsko muslimansko stanovništvo dobivalo status slobodnih ljudi, koji su bili oslobođeni rajinskog podaničkog poreza (resmi reiyet resmi čift), kao i posebnih državnih nameta avarizi divaniye i tekalifi orfiye, tj. bili su obuhvaćeni ustanovom poreskog oslobođenja u najširem smislu riječi koja se zvala **muafiyet**.¹⁶

U gradovima bosanskog pašaluka, naročito onim koji su se nalazili na granici, postojale su stalne vojne posade sa većim ili manjim brojem stalnih čuvara (nefera) koji su se zvali serhad-kulu (čuvari krajine).¹⁷ U tim posadama je na početku bilo i hrišćana (martolosa i vojnuka). Vremenom su i oni primili islam, pa su od XVII stoljeća čuvari u gradovima muslimani, uglavnom domaćeg porijekla. Ti čuvari bili su pretežno nagrađivani novcem kao stalnim godišnjim platama (mevadžib), a neki od njih uživali su tzv. gedik timare. Najistaknutiji među njima bili su kapetani kao komandanti vojnih jedinica na teritoriji jedne kapetanije čije je sjedište bilo u gradovima na granici, a ponegdje i unutrašnjosti.¹⁸ Kao viši komandanti krajiške vojske, kapetani su uživali znatno veće nagrade od ostalih čuvara bilo u novcu ili u vidu većih lena zijameta. Kao takvi, kapetani su spadali u glavarski sloj muslimanskog društva

¹⁵ Vidi **Sućeska, A.**: Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, Istorijski institut – Beograd, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1976, str. 96.

¹⁶ Vidi **Handžić, Adem**: Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1–2, god. 1974, str. 60–69.

¹⁷ **Šabanović, H.**: Vojno uređenje Bosne.

¹⁸ Opširnije o tome **Kreševljaković Hamdija**: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo BiH, Sarajevo, 1954; **Šabanović, H.**: Vojno uređenje.

i vršili snažan uticaj u političkom životu svoga kraja, naročito počev od XVIII stoljeća. Pravno, položaj svih graničara, bez obzira na njihov rang, bio je sličan. Svi su oni vršili svoju službu doživotno, a funkcija im je bila nasljedna u porodici po sistemu odžakluka, tj. prelazila je sa oca na najstarijeg sina, a ako nije bilo sinova, na jednog od braće ostavioca sposobnog za vršenje te službe.¹⁹ Primajući bijedne plate za svoju službu, najveći broj graničara (nefera) morao je, naročito kasnije od XVIII stoljeća, da se izdržava svojim radom od zemljoradnje (uživali su manje čifluke koje su sami obrađivali).²⁰ Ipak svi oni, zbog opšteg položaja, kao i zbog činjenice da su bili oslobođeni (muaf) nameta u korist države, imali su, u izvjesnom smislu, povlašten položaj.

I položaj seljaka (raje) u Bosni se znatno razlikovao od položaja raje u ostalim južnoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću. Za razliku od ostalih naših zemalja gdje je raju činilo samo hrišćansko stanovništvo, u Bosni su u taj stalež spadali hrišćani i muslimani, jer je veliki broj domaćih seljaka primio islam i tako se duhovno povezao sa osmanskim vladajućim slojevima u Bosni koji su, također, bili većinom domaći muslimani. Opšti ekonomski i društveni položaj hrišćanske i muslimanske raje, naročito u početku, u Bosni se nije bitno razlikovao. I jedni i drugi su bili podložnici (raja) svojih muslimanskih spahija, kojima su bili dužni da, sa svojih posjeda (baština i čifluka), daju feudalnu rentu (ušur, salariju, ispendže, resmi čift), dok su državi činili različite radne i materijalne usluge pod opštim nazivom 'avariz-i divaniye i tekalif-i 'orfiye. Postojale su izvjesne razlike među seljacima muslimanima i hrišćanima u davanju spahijama i državi. Hrišćani su morali da daju veću količinu novčane rente spahiji (ispendže), a državi su davali harač (džizija) kao podanički porez na glavu koji je predstavljao ekvivalent za otkup od vršenja vojne službe u korist Osmanlija.²¹ Pošto je bosansko područje za Osmanlije, kroz čitav period osmanske vlasti, imalo granični (krajški serhat) karakter i, kao takvo, bilo stalno ugroženo od spoljnih neprijatelja Osmanskog Carstva, postojeće regularne vojne snage (spa-

¹⁹ Vidi Sućeska, A.: Sličnosti i razlike između odžakluk timara i odžakluka kapetana i ostalih graničara u bosanskom pašaluku, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XX, Sarajevo, 1972, str. 357–364.

²⁰ Opširnije o tome Sućeska, A.: Bune seljaka Muslimana.

²¹ O haraču opširnije Hadžibegić Hamid: Glavarina u Osmanskoj državi, Orijentalni institut, Sarajevo, 1966.

hije, janjičari, čuvari granice serhat kulu na čelu sa svojim kapetanima) nisu uvijek bile u stanju da ostvare vojne zadatke bez šireg oslonca, to se vrlo često nametala potreba mobilizacije cjelokupnog gradskog i seoskog muslimanskog stanovništva u odbrani granica osmanske Bosne. Ta potreba postaje, tako reći, stalna koncem XVI stoljeća. Stoga je i to stanovništvo povremeno pozivano na vojnu, zbog čega je kao i muslimansko stanovništvo u gradovima oslobođano (postajalo muaf) od stalnih državnih nameta 'avariz-i divaniye i tekalif-i 'orfiye, čime se svrstavalo u red relativno privilegisanih ljudi. Prvi spomen muafijeta bosanskih seljaka muslimana zabilježen je, koliko je nama poznato, 1572. godine. Nalazimo ga u jednoj sultanovoj zapovijedi (hukum) od 28. juna 1572. godine, koja je upućena bosanskom sandžakbegu, u kojoj mu je rečeno da je stanovništvo Bosne još od ranije oslobođeno (muaf) od nameta tekalif-i 'orfiye zato što se nalazi na krajini (serhad) prema Ugarskoj, Hrvatskoj i Veneciji, pa čim zatreba pomaže u vojnim poduhvatima Osmanlija.²² Još izričitija u tom pogledu je jedna sultanova naredba (hukum) upućena begler-begu Bosne 22. VI 1595. godine, u kojoj, između ostalog, stoji: da je beglerbeg Bosne uputio pismo Visokoj Porti u kome je opisao stanje raje i beraje²³ na bosanskoj granici koja je tada bila napadnuta od spoljnih neprijatelja, kada je spaljeno sedamnaest bosanskih tvrđava. Pošto su granice vilajeta Bosne, stoji dalje u ovoj sultanovoj naredbi, blizu neprijateljskih granica, uvijek je moguće da ih neprijatelji napadnu. U takvom stanju postoji velika potreba za vojskom, jer zaima i timarnika bosanskog vilajeta nema ni pune 3000, a plaćeni neferi čuvaju samo tvrđave. Stoga da bi se ojačala odbrana Bosne, došli su svi zapovjednici i spahije kruševačkog, prizrenskog, vučitrnskog i skadarskog sandžaka u pomoć. Ta pomoć je bila potrebna, jer je bosanska vojska išla da brani Budim, zbog čega je bosanska granica

²² **Basbakanlik Arsivi Istanbul**, Mühimme defteri Nr. 19, str. 154, dok. '325.

²³ Termin **raja** je u Osmanskoj Državi upotrebljavan za sve kategorije nepovlaštenog stanovništva (nemuslimane i muslimane) koje je bilo opterećeno tzv. rajinskim dažbinama u korist uživalaca feudalnih posjeda (timara, zizameta, hasova, vakufskih zemalja) i posebnim nametima u korist države 'avari-i divaniye i tekalif-i 'orfiye, dok je termin **beraja** upotrebljavan za sve ostalo stanovništvo koje nije bilo opterećeno spomenutim dažbinama raje i čiji su pripadnici uživali privilegije određene u posebnim sultanskim poveljama (berat). Opširnije o ovim terminima vidi **Šabanović, H.:** Evlija Čelebi **Putopis** (odlomci o jugoslavenskim zemljama), Veselin Masleša, Sarajevo, 1973, str. 600 i 651.

ostala nezaštićena i neprijatelj je osvojio tvrđavu Sisak. Pošto se svo stanovništvo (raja i beraja) obično suprotstavljalo neprijatelju svim ratnim sredstvima kada on napada na bosansku granicu, stanovništvo nije obavezno da daje unutrašnjim pokrajinama uobičajena davanja kao što su: kürečki, nezl i slično. Ovom prilikom, međutim, izdat je ferman da daju kürečki i hranu za vojsku, ali oni ne mogu podnijeti ništa više nego što je uobičajeno. Na to je u naredbi rečeno da je Porti, iz svega naprijed rečenog, jasno da se traži izdavanje fermana kojim bi za bosansku krajinu bili ukinuti nameti nezl i kürečki i ostala slična davanja, pa je naređeno, da se, kada stigne ova naredba (ferman), ne smiju zavoditi na bosanskoj krajinu davanja kao što su kürečki, nezl i druga davanja, o čemu treba da bude obaviješten i veliki vezir (serdar) koji je tada komandovao carskom vojskom.²⁴

S obzirom na činjenicu da je potreba vojnog angažovanja svih bosanskih muslimana, dakle i seljaka (raje), kasnije još više rasla, da bi, tako reći, postala stalna od konca XVII stoljeća, od kada se vrlo često vrši mobilizacija svih muslimana po sistemu tzv. nefiri am,²⁵ a spomenuta povlastica oslobođenja (muafiyet) je, također, vrlo često praktikovana, na što nedvosmisleno ukazuju tadašnji turski izvori.²⁶ Na toj osnovi se i kod seljaka Muslimana učvršćivala svijest o njihovom posebnom mjestu u Carstvu, za čiju su egzistenciju bezbroj puta žrtvovali svoje živote i imetak.

Posmatran sa stanovišta svoje vojno-upravne organizacije, u kojoj je, tako reći, svo muslimansko stanovništvo bilo, na ovaj ili onaj način, vojno angažovano, bosanski pašaluk od početka svog postojanja pruža sliku jednog vojnog logora i, stoga, za njega se može reći da je u cjelini bio serhat (krajina). Nije isključeno da je njegov takav karakter i značaj uticao na vladajuće krugove u Carigradu da ga vrlo rano podignu na stepen posebnog pašaluka, i to u vrijeme kada su se bili već jasno

²⁴ **Basbakanlik Arsici Istanbul**, Mühimme defteri Nr. 73, str. 80.

²⁵ Opširnije o tome vidi **Sučeska, A.**: Ajani (prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka), Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1965, str. 113–115.

²⁶ Karakteristično je da u sačuvanim osmanskim defterima kojim je razrezivan i ubiran, npr. namet **nezi** u toku XVIII stoljeća, mjesto na kome se spominje Bosna je gotovo uvijek prazno (vidi fotokopije nekih od tih deftera u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu).

oblikovali procesi o kojima je naprijed bilo riječi, koji su, također, mogli biti jedan od razloga za stvaranje posebnog bosanskog pašaluka.

Bez obzira što je spadao u opšti sistem osmanske vojno-upravne organizacije, bosanski pašaluk je, već zbog svog stalnog krajiškog karaktera – u kome je bio izgrađen osoben sistem vojne organizacije, kojom je bilo obuhvaćeno svo domaće muslimansko stanovništvo, imao svoje posebno mjesto, u osmanskoj državi. To se, na određeni način, uočava već iz letimičnog uvida u tursku službenu dokumentaciju, posebno iz uvida u službena pisma sultanove kancelarije (fermane, hukmove, hatihujune), koji su slati u Bosnu. Karakteristično je istaći da se najveći broj takvih pisama zasebno naslovljavaju bosanskom paši, odnosno veziru, čak i kada im se sadržaj podudara sa sadržajem sličnih pisama koja se, kao opšti akti, šalju u druge provincije Osmanskog Carstva, iako je već u drugoj polovini XVI stoljeća ono imalo četrdeset ajaleta ili pašaluka, pri čemu u tome Bosna vrlo često čini izuzetak, jer se u nju, odnosno njenom veziru, posebno šalju takva pisma sa isticanjem u naslovu bosanskog beglerbegluka, odnosno pašaluka.²⁷

Naravno, najizrazitiji vid te posebnosti jesu elementi koji su ranije istaknuti u vezi s položajem pojedinih kategorija muslimanskog stanovništva u Bosni. To stanovništvo je bilo svjesno te posebnosti, a naročito je ljubomorno čuvalo svoje određene privilegije, za čiju odbranu je bilo spremno da se čak i otvoreno buni. Za to su najrječitiji primjer bune pojedinih slojeva muslimanskog stanovništva Bosne, počev još od XVII stoljeća, čiji su povodi bili uslovljeni klasnim položajem njihovih nosilaca.

U XVII stoljeću nekoliko puta su se bunili seljaci sarajevskog kadiluka protiv organa lokalne vlasti i sudstva (kadija, muteselima, vojvoda), jer su protivno njihovom oslobođenju od posebnih državnih nameta (muafijetu), opterećivani raznim dažbinama.²⁸ Pošto se to opterećivanje u prvoj polovini XVIII stoljeća pretvorilo u stalnu praksu, naročito od konca druge decenije XVIII stoljeća, kada je posebnim sultanovim naredbama obavezno svo bosansko seljaštvo da svojim novčanim i

²⁷ O tome ima bezbroj podataka u sačuvanim turskim dokumentima koji su zabilježeni u serijama Mühimme defteri, Şikayet defteri, Ahkam defteri, Maliye defteri i dr. koji se nalaze u Başbakanlık arhivu u Istanbulu.

²⁸ Upor. **Sučeska, A.:** Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću, Godišnjak društva istoričara BiH, XVII, Sarajevo, 1969, str. 166–172.

drugim doprinosima u vidu tzv. mirnodopske pomoći (imdad-i hazarije) izdržava bosanskog vezira, njegovu pratnju i lokalne vojno-upravne funkcionere,²⁹ dolazi do još jačeg otpora muslimanskih seljaka, koji prerasta u bunu širokih razmjera u petoj deceniji XVIII stoljeća. Pored seljaka zemljoradnika, u toj buni su ponegdje učestvovala sitne spahije, neki slojevi gradskog stanovništva, kao i niže muslimansko sveštenstvo. To je bio oštar klasni rat nižih slojeva muslimanskog stanovništva (kadija, ajana, kapetana, mirimirana) na čelu sa bosanskim vezinom i po svemu je sličan seljačkim bunama u nekim evropskim zemljama u srednjem vijeku.³⁰ Koliko je ozbiljna bila ta buna, najbolje svjedoči činjenica što u jednom pismu sultana bosanskom veziru Mehmed-paši Kukavici, koji je ugušio ovu bunu, stoji da je Bosna ponovno osvojena (feth).³¹ Ali, kao i većina seljačkih buna izbila je spontano i tekla bez jasno određenog plana i programa, kao i bez jedinstvenog vodstva sposobnog da uspješno dovede bunu do kraja. Ustvari, i ovdje su seljaci ustali da se sa oružjem u ruci bore za „staru pravicu“, koja je trebalo da znači davanje manje poreza državi i njenim funkcionerima u provinciji, kao i manje zloupotreba od organa vlasti pri oporezivanju i drugim oblicima vršenja vlasti. Drugim riječima, ni ova buna nije imala za cilj da radikalno mijenja postojeće stanje.

Interesantno je istaći činjenicu da su neki inicijatori i podstrekači bune u Sarajevu radili u početku na stvaranju izvjesne domaće vojne organizacije, koja bi preuzela odbranu zemlje u svoje ruke. Polazeći od prakse učešća svih bosanskih Muslimana u odbrani granica Bosne i zaštite unutrašnjeg poretka, a u želji da se izbjegne oporezivanje naroda u korist bosanskog vezira, ti krugovi su razvili akciju za stvaranje odredaba seljačko-građanske vojske (milicije) po ugledu na tadašnju janjičarsku organizaciju. Kao i janjičari u gradovima, njeni pripadnici trebalo je da se zovu baše. Po zamisli inicijatora, tom vojnom organizacijom trebalo je da budu obuhvaćeni svi vojni rodovi u Bosni, uključujući i posade u kapetanijama i njihove komandante-kapetane.³² Iako je ovaj pokušaj, iz

²⁹ Opširnije o tome vidi Sućeska, A.: Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni, Prilozi Instituta za istoriju, god. X/II, br. 10/2, Sarajevo, 1974, str. 135–144.

³⁰ Vidi Sućeska A.: Bune seljaka Muslimana.

³¹ Tešanjski sidžil iz polovine XVIII stoljeća (Fotokopije i prijevod A. Polimca, strana 18, u Akademiji nauka i umjetnosti BiH).

³² Mula Mustafa Ševki Bašeskija: Ljetopis (1746–1804), prevod s turskog, uvod i ko-

raznih razloga, propao već u samom početku, ističemo ga kao pojavu koja ukazuje na postojanje određene svijesti o mogućnosti vlastite samoorganizacije bosanskog muslimanskog stanovništva.

Na sasvim drugoj socijalnoj osnovi su se bunili vladajući slojevi bosanskog muslimanskog stanovništva – ajani i kapetani. Pod vodstvom Husejin-kapetana Gradašćevića, digli su se bosanski ajani na početku četvrtre decenije XIX stoljeća protiv zavođenja reformi u vojsci i administraciji, koje su predstavljale udarac po njihovim privilegijama,³³ stečenim tokom nekoliko stoljeća, a naročito tokom XVIII stoljeća kada su, vršeći ajanjsku funkciju (ajanluk), postali neosporni gospodari u kadilucima i praktično silno ograničavali vlast sultanovog predstavnika u Bosni, bosanskog vezira.³⁴ Dižući se protiv sultana, bosanski ajani su, između ostalog, zahtijevali da im sultan garantuje ranije stečena prava da nasljedno vrše vlast u kadilucima i da im konstituiše novo pravo da na čelo Bosne, kao bosanskog vezira, postavlja jednog od njihovih staleških drugova iz Bosne.³⁵ U tim zahtjevima nazire se, u stvari, težnja bosanskih vladajućih krugova da se Bosni i njenom plemstvu, na prvom mjestu ajanima i kapetanima, prizna autonoman položaj u Osmanskom Carstvu. Ali, u uslovima kada je osmanska uprava ajanluka, u svim provincijama Carstva u kojima je postojala ta ustanova, beskompromisno lomila otpor feudalnih oligarha, te težnje bosanskih ajana su praktično bile neostvarljive. Tim više što je i među njima postojala nesloga i razdor, a hercegovački ajani sa Ali-agom Rizvanbegovićem-Stočevićem držali su se čak i neprijateljski protiv pokreta bosanskih ajana i pomogli sultanovim snagama da ga u krvi uguši. Međutim, iako je Stočević bio za to od sultana nagrađen, između ostalog, i vezirskim dostojanstvom i postavljen za gospodara Hercegovine, ni njegova sudbina nije bila ružičasta. Pokoravajući se samo formalno sultanovim naredbama, on se u Hercegovini ponašao ne kao sultanov službenik, već više kao njegov vazal, što je stajalo u očiglednoj suprotnosti sa težnjama

mentar M. Mujezinovića, Sarajevo, 1968, str. 31–35.

³³ Upor. Pavlović Dragoljub: Pokreti u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuta II, Beograd, 1913; Kreševljaković H.: Husejin-kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne, Sarajevo, 1931.

³⁴ Upor. Sućeska A.: Ajani, str. 183–222.

³⁵ Upor. Sućeska A.: Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj Državi, Pregled, Sarajevo, godina LXIV, Sarajevo, maj 1974, str. 483–509.

centralne vlasti da sprovede strogu centralizaciju države i uspostavi puni autoritet sultana kao apsolutnog monarha u čitavom Carstvu, pa i u Bosni i Hercegovini. Stoga je i Ali-agu, koji je dolaskom na čelo Hercegovine postao paša, čekala likvidacija kao i pokret Husejin-kapetana Gradaševića, što se desilo u odlučnom pohodu Omer-paše Latasa na bosansko-hercegovačke ajane 1851. godine.³⁶

U svojoj akciji, koja je trajala više od godinu dana,³⁷ Omer-paša Latas je definitivno skršio moć bosanskog muslimanskog plemstva, na prvom mjestu, bosansko-hercegovačkih ajana. Time je zadao odlučujući udarac snagama u Bosni i Hercegovini koje su dotad igrale ulogu državotvornih snaga bosanskog muslimanskog društva, snaga, koje su, iako na osnovama poznog osmanskog feudalizma, bile zadugo predvodnice u borbi za svojevrsnu autonomiju Bosne i Osmanskog Carstva. Ali njihove ideje o toj autonomiji nisu bile sasvim jasno određene. To one nisu mogle ni biti s obzirom na činjenicu da su bile nošene od klase čiji su dani bili već odbrojani i čiji je pad, ne samo s obzirom na stanje u zemljama koje su okruživale Bosnu nego i s obzirom na opšta kretanja u Osmanskom Carstvu, bio neminovan. Prožete feudalnom ideologijom, snažno naglašenim konzervativizmom i vjerskom isključivošću, te snage nisu mogle stvoriti potrebno jedinstvo ne samo sa širokim slojevima naroda nego ni unutar svog staleža, radi čega su akcije bosanskih ajana na čelu sa Husejin-kapetanom Gradaševićem, kao i kasnije neke akcije hercegovačkih ajana i posebno Ali-paše Rizvanbegovića, bile, tako reći, unaprijed osuđene na propast.

Izvjесnu podršku imali su ajani u razbijenom sarajevskom janjičarstvu, kao i u ostalim vojničkim i poluvojničkim slojevima muslimanskog stanovništva, čiji su pripadnici spadali u red čuvara u tvrđavama i u kapetanijama. Ti slojevi, kao i jedan dio muslimanskog seljaštva koje se iz različitih razloga povodilo za njima, bune se protiv mjera sultana i njegovih vezira koje je on slao u Bosnu sa zadatkom da izvrše reforme vojske i uprave, naročito poslije ukidanja kapetanije (1835).³⁸ Te

³⁶ O tome opširnije **Čurić Hajrudin**: Ali-paša Rizvanbegović-Stochević, Godišnjica N. Čupića, knj. XLVI, Beograd, 1937.

³⁷ Opširnije o tome vidi **Bašagić S.**: Kratka uputa, str. 166–174, i Prelog Milan: Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio, Sarajevo, 1910, str. 68–80.

³⁸ **Bašagić S.**: n. d., str. 103–174; Prelog M.: n. d., str. 68–80; **Eren dr. Ahmet Cevat**: Mahmud II zamanında Bosna-Hersek, Istanbul, 1965, str. 110–114.

bune traju, s manjim ili većim intenzitetom, sve do pacifikacije Bosne od Omer-paše Latasa.³⁹ Međutim, pokušaj ovih snaga da se silom odupru zavodjenju reformi u kojima su oni vidjeli udarac po svojim privilegijama, na prvom mjestu, nasljednom vršenju vojnih funkcija i izvjesnom oslobođenju od državnih nameta, bio je, također, osuđen na propast. Prema tome, autonomističke tendencije, kako ajanskih tako i ovih slojeva, bile su iluzorne, jer su bile klasno i vjerski ograničene. One su podrazumijevale samo očuvanje i zaštitu privilegija određenih slojeva muslimanskog stanovništva Bosne, i to, na prvom mjestu, vladajućih slojeva tog stanovništva, što je onemogućavalo savez sa ostalim dijelovima bosansko-hercegovačkog stanovništva, pravoslavlim i katolicima, odnosno Srbima i Hrvatima.⁴⁰ A bez saveza i saradnje sa tim dijelovima stanovništva, tada, kao ni kasnije, nije se mogao rješavati državno-pravni status Bosne i Hercegovine. Ali, tada nisu postojale klasne, kao ni ideološko-političke pretpostavke za takvu saradnju s obzirom na činjenicu da su se vladajući muslimanski slojevi nalazili u eksploatatorskom, društveno i politički privilegisanom položaju u odnosu na hrišćansko stanovništvo, koje se gotovo u cjelini nalazilo u eksploatiranom i društveno-politički diskriminiranom statusu.

³⁹ Bašagić S.: Isto; Prelog M.: Isto.

⁴⁰ Jokanović Vlado: Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta. Pregled, br. 9, Sarajevo, 1968, str. 241–251.